

TEMURIYLAR DAVRIDA KESH SHAHRI BUNYODKORLIK ISHLARI

G'o'chchiyev Zayniddin Gulmurodovich

Qarshi davlat universiteti

O'zbekiton tarixi kafedrası

***ANNOTATSIYA:** Maqolada Temuriylar davri Shahrisabz hududida mavjud bo'lgan me'morchilik inshootlari, ularning o'ziga xos qurilish uslubi, arxitektura jihatlari yoritilgan. Oqsaroy me'moriy yodgorligining o'ziga xos qurilish jihatlari to'xtalib o'tilgan. Tarixiy manbalar tahlilga tortilgan.*

***TAYANCH SO'ZLAR:** Temuriylar, me'morchilik, masjid, Oqsaroy, Qo'rgon, saroy.*

Amir Temur ota Vatani – Shahrisabzni qadim-da ham islom dinining ulug' ulamolari to'pladigan maskan bo'lganligidan Turkiston musulmon ilmining markaziga aylantirishga harakat qilgan. Masjid bunyod qildirgan. So'ngra to'ng'ich o'g'li Jahongir mirzoga atab ham maqbara bilan masjid qurdirgan. Ushbu masjidlarning keng hovlisida din ulamolari marhumlarning ruhini shod qilish uchun Qur'on tilovati bilan mashg'ul bo'lishgan.

Muarrir Sharafuddin Ali Yazdiy yozadiki, "Kesh shahri butun ulamoi Islomniig yeri ermish va buzrugvor muhaddislardan uch imom anda vatan qilgon tururlar: biri Abu Muhammad (Abdulloh ibn Abdulhamid ibn) Nasr (ibn Humayd) al-Kashshiy va yana biri (Abu Muhammad) Abdulloh ibn Abdurrahmon ad-Dorimiy as-Samarqandiy va Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, raziyallohi anhum. Ul mahalda olam ahli mas'ala va masoili diniy uchun atrof olamdin Kesh viloyatig'a kelur ermishlar. Va ul jumladin Abu-l-Husayn Muslim ibn Hajjoj al-Qushayriy an-Nishopuriy kelib Abdurrahmon ibn Humayd al-Kashiy qoshig'a istifoda qilg'on turur

va ko‘b aimma va afozil anda bo‘lg‘on ermishlir va barchaning darslari bor ermish. Bu jihatdin Keshni «Qubbatul ilm val adab» laqabi bo‘lub turur»[1]

Temurbek davrida Shahrisabzning diniy mavqei oshganligidan Xorazmdagi mashhur madrasalarning mudarrisalari, Buxoro va Farg‘ona ulamolari shu joyga jam bo‘lishib, ularning barchasiga yosh avlodga saboq berish uchun qulay imkoniyatlar yaratilgan edi. Shu boisdan ham Sohibqiron zamondoshlari, yuqorida ta’riflanganidek, bu ulug‘vor shaharni “Qubbatul ilm val-adab”, ya’ni “Ilmu adab gumbazi” deb nomlashgan. Keyingi davrlarda ham ko‘p vaqtlar Shahrisabz bu yuksak unvonga munosib bo‘lib qolgandi.[2]

1378-yilda Temurbek Shahrisabz qo‘rg‘onini, qal’a devori, burju darvozalarini qurish haqida farmon bergan. Shahar qo‘rg‘onning atrofi chuqur handaq bilan aylantirilib, darvozalari osma ko‘prik bilan ta’minlangan edi. Qo‘rg‘on poydevori qurilishi bilan Temurbek Oqsaroydek mahobatli qasr qurilishiga buyruq bergan (1380).

Bu muhtasham bino ko‘rki ko‘plab olimu allomalarni o‘ziga jalb etgan. Chunki, imorat nihoyatda ulug‘vor va favqulodda jozi-bali edi. Muarrix Sharafuddin Ali Yazdiy bu haqda shunday lavha keltirgan: “Sichen yilda, torix yetti yuz seksan birda (1380, mart) ul shaharg‘a qal’a soldurdi va jahdlab tamom qildurdi. Va andoq shahri bo‘ldikim, gardun Muhandisi muncha yoshi bilan olamni kezib, hech bir yerda mundoq shahar va ko‘shk ko‘rmagan turur”. [3]

Oqsaroyning qurilishi haqida muarrix Abdurazzoq Samarqan-diy: “Temur ishga yaroqli bo‘lganlarning hammasini Xorazmdan Movarounnahrda ko‘chirishga buyruq berdi... xorazmlik ustalar baland va salobatli saroy qurishga”, deb yozgan bo‘lsa, major olimi Armeniy Vamberi Oqsaroyini “Eron me’morlarning xolis ishidir”, deb ta’kidlagan.

Oqsaroy me’moriy tuzilishi jihatidan ancha murakkab, fav-qulodda ulug‘vor va muhtasham bino bo‘lganligi sababli qariyb 24 yil vaqt ichida (1380-1404) bunyod etilgan. Qurilishining cho‘zilib yuborilishiga Temurbekning Samarqanddagi bunyodkorliklar ko‘la-mi, harbiy yurishlari sabab bo‘lgan, albatta. Oqsaroy qurilishi vaqti-vaqti bilan to‘xtab turgan va yana davom ettirilgan bo‘lishi ham mumkin. Xullas,

obida qurilishining asosiy qismini xo-razmlik ustalar bitirgan bo'lsa-da, eronlik me'morlar qurilishni nihoyasiga yetkazishgan.

Ayniqsa, binoni o'zi milliy uslublarida jimjimador naqsh-lar bilan bezalgan. Oqsaroy qurilishida ozarbayjonlik ustalar ham qatnashganki, bu saroy peshtoqiga yozib qoldirilgan lavhadan ham sezilib turadi. Unda tabrizlik me'mor va naqqosh Muhammad Yusufning ismi yozilgan. Ispaniya (Kastiliya) elchisi Rui Gonsales de Klavixo Samarqandga Temurbek huzuriga kelaturib (1404-yil 29-avgust) Shahrisabzda to'xtagan va Oqsaroyni tomosha qilgan. O'shanda Oqsaroydagi qurilish ishlari asosan tugallangan bo'lsa-da, lekin jihozlash ishlari nihoyasiga yetmagan edi.

Elchining yozishicha, Oqsaroy Temurbek va uning oilasiga mo'l-jallangan shohona istiqomat saroyi bo'lgan. Unda Temurning zebu ziynatga boy qabul zallari, o'zi va oilasi uchun yashash xonalar, dam olish xonalari, endi 300 qadam, atrofi toqlardan iborat ulkan ichki hovli, sathi oq marmarli katta hovuzi, salobatli peshtoq va ravoqlar, bog' va undagi mevali hamda manzarali daraxtlar mavjud edi. Oqsaroy bezaklaridan hayratga tushgan elchi Klavixo: "... bu yerda xonalar shunchalik ko'pki, ularni birdaniga ta'riflab tugata olmayman. Xonalarning bari oltin, dur-gavharlar bilan ziynatlangan. Buni Parij ustalari ko'rsa, hayratda qolishlari tabiiy. Bunday ishlar ularda juda yuqori baholanadi",[4] - deb yozgan edi.

Bobur mirzo yozadiki: "muncha oliy toq olamda kam nashon berurlar. Derlarkim, Kisro toqidin ham bu biyikrok"[5]

Saroyning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shu ediki, imorat tomi ustiga antiqa hovuz ishlangan bo'lib, unga Samarqand vohasi Urgut tog'lari bag'ridagi Taxta qoracha dovonidan qahrabo suv qo'rg'oshin quvurlar orqali 35 kilometr masofadan oqib kelgan, so'ngra sharshara hosil qilib, pastga tushgan edi.

O'z davrida Oqsaroydek ulkan va mahobatli inshoot Turonu Eronda yagona edi. Uning bosh peshtoqi Sharq me'morchiligidagi eng yirik peshtoqlardan hisoblanib, umumiy kengligi 40 metrlar chamasida, balandligi esa 50 metrdan oshiqroq bo'lgan deb taxmin qilinadi. Oqsaroydek ulkan obidadan hozirda ushbu peshtoqning bir-biridan ajralgan ikki asosigina saqlanib qolgan. Ana shu asos minoralar oralig'idagi

ravoqning kengligi 22,5 metrdir. Agar bu hozirda saqlanib qolgan Temurbek davriga oid obidalar peshtoqi bilan taqqoslansa, uning naqadar kengligiga ishonch hosil qilish mumkin. Masalan, Turkistondagi Xoja Ahmad Yassaviy va Samarqanddagi Amir Temur jome masjidi eng katta peshtoqlarning kengligi 18,5 metrdan oshmaydi.

Oqsaroy bezaklari Samarqand obidalaridagi naqshlardan farq qiladi.[6] Tashqi bezaklardagi tilla suvi yuritilgan naqsh-lar bosh peshtoq husniga husn qo‘shadi. Naqshlardagi qora ranglar Makkadagi toshga, ko‘k ranglar esa beg‘ubor osmonga qiyoslangan. Obidaga husn baxsh etib turgan arabiy yozuvlar ichida Amir Temur-ning “Qudratimizga shubhang bo‘lsa biz qurdirgan imoratlarga boq” degan iborasi mavjud. Oqsaroy peshtoqidagi sahibqiron sal-tanatning ramziy belgisi ham bo‘lib, bu belgi uch xalqadan iborat edi. Ular uch hududiy iqlimida – shimol, janub, g‘arb mintaqa-larida barpo etilgan saltanatga ishoradir. Halqadan tashqari quyosh va sher tasviri hamda “Kuch adolatda” degan arabcha yozuv ham bitilgan.

Tarixiy ma’lumotlarga ko‘ra, Oqsaroy qurilishida taxminan 30 ming nafarga yaqin g‘isht teruvchi, 20 ming nafarga yaqin koshinkor va boshqa ustalar ishtirok etishib, ularni ovqatlanti-rish uchun har kuni 700 ga yaqin qozon qaynab turgan.

Demakki, Oqsaroy Markaziy Osiyo me’morchiligidagi buyuk obida bo‘lib, xalq me’morlari ijodining eng yuqori cho‘qqisi namunasi hisoblanadi.[7]

Dorut-tilovat me’moriy majmui. Amir Temur Shahrisabzda bir necha ibodat majmualari va maqbaralar ham bunyod ettirgan[8]. Masalan, 1370 yilda shahar jome masjidi yonida otasi Amir Tarag‘ayning (o‘zining ham) piri Shayx Shamsuddin Kulol mozori ustiga maqbara qurdirgan, 1374-yilda otasi Amir Tarag‘aybek Bahodir mozori qoldig‘ini Shahrisabzga ko‘chirtirib, uning piri oyog‘i tomoni poyida qo‘yilgan mozori ustiga maqbara bunyod ettirgan. Bu ikki maqbara keyinchalik buzilib ketgan shahar jome masjidi o‘rniga Mirzo Ulug‘bek qurdirgan masjid (Ko‘kgumbaz) bilan uyg‘unlashib ketib, shaharning Qur‘on o‘qiladigan maxsus hovlili madrasasi Dorut-tilovat me’moriy majmuasi tarkibiga kirgan.

Xulosa qilib aytganda, Xo‘ja Ilg‘or – Keshdan chiqqan Amir Temur hukmronligi davrida Buxoro, Samarqand, Toshkent, Shahri-sabz, Qarshi kabi shaharlari Turonzaminning eng yirik savdo va hunarmandchilik markaziga aylanib, kun sayin rivojlanib bordi.

Tarag'ay qishlog'i. Qashqadaryo vohasi Chiroqchi tumanidagi Tarag'ay qishlog'i ham Amir Temur nomi bilan bog'liq maskan hisoblanadi. Etnografik ma'lumotlarga ko'ra, mazkur qishloq Temurbek otasi Muhammad Tarag'aybekning mulki hisoblanib, aholisining ko'pchiligini barloslar tashkil etadi. Qishloqda farmontosh hamda Amir Temur g'ori joylashgan. Sohibqiron hokimiyat uchun mo'g'ullarga qarshi kurashda va 1370-yil aprelda taxtni egallagandan so'ng ota yurti – Tarag'ay qishlog'ini ziyorat qilib turgan, bog'lar barpo etishga va obodonchilik ishlarini yo'lga qo'yishga amr qilgan. Hozirgi paytda mazkur qishloq va tevarakat-roflari obodonlashtirilib, ichki va tashqi turizm maskaniga aylantirildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. – B.87 – 88.
2. Qarang: Kesh – Shahrisabz tarixidan lavhalar. – T.: “Sharq”, 1998.
3. Sharafuddin Ali Yazdiy. Ko'rsatilgan asar. – B.88.
4. Amir Temur Yevropa elchilari nigohida. – T.: G'.G'ulom nomidagi NMIU, 2007. – B.111.
5. Boburnoma. – B.47.
6. Ravshanov P. Oqsaroy tarixi. – T.: “Yangi asr avlodi”, 2016; Amir Temur Yevropa elchilari nigohida. – T.: G'.G'ulom nomidagi NMIU, 2007. – B.111.
7. Amir Temur jahon tarixida. – B.149.
8. Ravshanov P., Hushvaqov N. Qashqadaryo tarixiga sayohat. – T.: “Ilm-ziyo”, 2020.
9. Jabborova, I. X. (2021). IRRIGATION STRUCTURES IN KASHKADARYO OASIS. In НАУКА И ТЕХНИКА. МИРОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ. СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ПСИХОЛОГИИ И ПЕДАГОГИКЕ (pp. 15-19).
10. ЖАББОРОВА, И. Х. (2021). ЎЗБЕКИСТОН СУФОРИШ ТАРИХИНИНГ ЗАХМАТКАШ ТАДҚИҚОТЧИСИ ВА ЗУККО МЕЪМОРИ. In Uzbek Conference Publishing Hub (Vol. 1, No. 01, pp. 54-58).
11. Xujamurotovna, J. I. (2020). Study of irrigation history of the kashkadarya oasis. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(6), 3047-3051.
12. Khujamuratovna, J. I. (2022). MELIORATIVE CONDITION OF LAND IN THE OASIS OF KASHKADARYA IN THE 50S OF THE 20TH CENTURY. INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429, 11(10), 118-122.